

Alicja Joanna Siegień-Matyjewicz

Drogowskaz do ludzi i do Boga – krzyż prawosławny jako symbol kultury materialnej i duchowej Białorusinów z Podlasia

Ars inter Culturas nr 6, 131-141

2017

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Original research paperReceived: 4.10.2017
Accepted: 15.12.2017**Alicja Joanna Siegień-Matyjewicz**Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
Olsztyn
alicja-joanna@wp.pl**DROGOWSKAZ DO LUDZI I DO BOGA – KRZYŻ PRAWOSŁAWNY
JAKO SYMBOL KULTURY MATERIALNEJ I DUCHOWEJ
BIAŁORUSINÓW Z PODLASIA**Słowa kluczowe: *krzyż, prawosławie, symbolika, duchowość, dziedzictwo, Białorusini***Wstęp**

Krzyż to symbol chrześcijaństwa, ofiary i zbawienia, nieśmiertelności, zwycięstwa życia nad śmiercią¹, zwycięstwa nad grzechem w samym sobie i otaczającym świecie². To także symbol bezgranicznej miłości Boga do grzesznego człowieka³, zapowiedź zmartwychwstania, wskrzeszenia zmarłych, to droga człowieka ze śmierci do życia, droga ku wieczności, to „drzewo męki”⁴ i „drzewo życia zasadzone na Golgocie”⁵, czyli w miejscu, w którym spoczywa czaszka pierwszego człowieka – Adama. W ciągu wieków pojawiło się około 400 różnorodnych rodzajów krzyża⁶. Polski Au-

¹ Dorothea Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, tłum. Wanda Zakrzewska, Paweł Pachciarek, Ryszard Turzyński (Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1990), 14-15.

² Włodzimierz Mokry, „Krzyż – zwycięskie drzewo życia”, *Horyzonty Krakowskie* 7-8 (1998): 7.

³ Ibidem, 7.

⁴ Ibidem, 4.

⁵ Ibidem, 7.

⁶ Wyróżniamy m.in.: krzyż celtycki, krzyż celtycki wysoki, krzyż egipski (anch), krzyż grecki, krzyż hugenocki, krzyż jerozolimski, krzyż liliowy, krzyż lotaryński (krzyż andegaweński, litewski, jagielloński, patriarszy), krzyż łaciński, krzyż maltański, krzyż patriarchalny (krzyż kardynalski), krzyż papieski, krzyż pizański, krzyż św. Andrzeja, krzyż św. Antoniego (tau), krzyż św. Jerzego, krzyż św. Jakuba, krzyż św. Klemensa, krzyż św. Piotra, krzyż prawosławny (krzyż słowiański), krzyż pacyfistyczny (krzyż Nerona), krzyż skandynawski (krzyż nordycki), krzyż słoneczny (krzyż Odyna), krzyż wywyższony i inne. Por. Tadeusz Fitych, „Mała architektura sakralna w Europie Środkowej. Specyfika, terminologia, interpretacja, przesłanie”, *W Cierpliwość i miłość. Księga dla uczczenia kardynała Henryka Gulbinowicza*, red. Edward Janiak, Waldemar Irek (Wrocław: Papieski Wydział Teologiczny, 2010), 521.

tokefaliczny Kościół Prawosławny używa krzyża prawosławnego, który wywodzi się od krzyża patriarchalnego⁷.

Krzyż prawosławny to symbol wiary i „niemy świadek” dziejów Białorusinów zamieszkujących region wschodniej Polski. To również pomnik kultury sakralnej, wyróżnik przestrzeni wyznaniowej części Podlasia. To materialny znak kultu prawosławnych Białorusinów stawiany przez nich przy wjeździe i wyjeździe ze wsi, przy ścieżkach prowadzących do lasu, na rozstaju dróg, na polach i łąkach, przy domach, cerkwiach i na cmentarzach. Jego wznoszenie było podyktowane odwieczną potrzebą obcowania człowieka z Bogiem, ludzką tęsknotą za utraconym rajem⁸. Zawiera on w sobie elementy mistyki, jest symbolem duchowej siły, która zapewnia Białorusinom zamieszkujących region wschodniej Polski poczucie bezpieczeństwa i przynależności do wyznawców prawosławia.

Symbolika krzyża prawosławnego

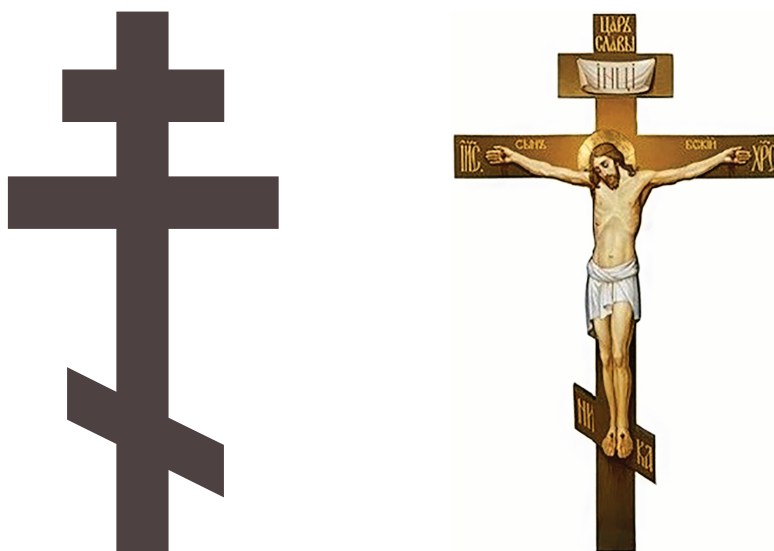
W Polskim Autokefalicznym Kościele Prawosławnym najczęściej używany jest krzyż ósmioramienny (połączenie krzyża greckiego, krzyża łacińskiego i krzyża świętego Andrzeja). Na osi wertykalnej krzyża znajdują się trzy belki poprzeczne, które posiadają określoną symbolikę (teologiczną, historyczną oraz ludową). Belka poprzeczna górna, najkrótsza symbolizuje tabliczkę (*filakterium*) z napisem INRI, oznaczającym skrót od łacińskich słów *Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum* (Jezus Nazarejczyk Król Żydów). Według Ewangelii św. Jana (J 19, 19-20), tekst ten w języku hebrajskim, łacińskim i greckim umieszczono na krzyżu, nad głową Jezusa Chrystusa w celu wyjaśnienia powodu skazania go przez Poncjusza Piłata na śmierć. Belka poprzeczna środkowa (najdłuższa) symbolizuje ramiona ukrzyżowanego Jezusa Chrystusa wyciągnięte w geście darowania win. Oznacza ona również zaproszenie do Królestwa Bożego. Belka poprzeczna dolna, ukośna (wyznacznik krzyża prawosławnego) symbolizuje podpórkę pod nogi ukrzyżowanego Jezusa Chrystusa (łac. *suppedaneum*). Nogi Jezusa Chrystusa na krzyżu prawosławnym nie są założone jedna na drugą i przybite jednym gwoździem, jak w tradycji katolickiej, lecz każda noga przybita jest oddzielnie (według tradycji prawosławnej do przybycia nóg Jezusa Chrystusa użyto dwóch gwoździ – po jednym na każdą nogę). Jeden koniec belki poprzecznej dolnej jest podniesiony i symbolizuje jednego z dwóch łotrów ukrzyżowanych wraz z Jezusem Chrystusem, który wyraził skruchę w ostatnim momencie swego życia i dzięki temu trafił do nieba. Z kolei drugi, opuszczony koniec belki poprzecznej dolnej symbolizuje drugiego łotra, który nie żałował swoich grzechów i w związku z tym został zesłany do piekła. Dolna część prawosławnego krzyża to także element skośnego krzyża, na jakim poniósł męczeńską śmierć św. Andrzej⁹.

⁷ Krzyż patriarchalny, zwany też kardynalskim, to forma krzyża z jedną belką pionową i dwiema belkami prostopadłymi do niej, czyli dłuższą dolną oraz krótszą górną, która symbolizuje tabliczkę z napisem INRI oznaczającym „Jezus Nazarejczyk Król Żydów”.

⁸ Mircea Eliade, *Obrazy i symbole: szkice o symbolice magiczno-religijnej*, przeł. Magda Rodak, Paweł Rodak (Warszawa: Wydawnictwo Aletheia, 2009), 62.

⁹ Informacje uzyskane podczas wywiadu dnia 27.07.2017 r. z proboszczem Parafii Prawosławnej Świętego Mikołaja Cudotwórcy, ks. mitratem mgr. Janem Fiedorcukiem. Por. także *Prawosławne nabożeństwa, sakramenty i obyczaje*, (Białystok: Wydawnictwo Orthdruk, 1990), 4.

Na niektórych prawosławnych krzyżach żelaznych u ich podstawy znajduje się półksiężyc, który symbolizuje eucharystyczny kielich z krwią Jezusa Chrystusa, zmagającą ludzkie grzechy, a także zwycięstwo Jezusa Chrystusa nad śmiercią¹⁰. Tego typu krzyże umieszczane są często na prawosławnych cerkwiach poświęconych Bogurodzicy (np. Cerkiew Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy w Mielniku), gdyż półksiężyc jest symbolem Bogurodzicy¹¹, krzyż zaś jest symbolem Jezusa Chrystusa. Majestatyczne, wysokie prawosławne krzyże drewniane oraz niewielkie krzyże kamienne często posiadają na wierzchołkach małe żelazne krzyżyki ozdobione słonecznymi promieniami, co symbolizuje Jezusa Chrystusa będącego Światłością (J 8, 12; Iz. 49, 6), „Chrystusa jako Odkupiciela świata, czy wręcz centrum świata i panującej nad wszystkim siły słońca”¹². Natomiast na większości prawosławnych krzyży kutych w kamieniu u ich podstawy umieszczony jest wizerunek czaszki. Symbolizuje on czaszkę Adama, czyli pierwszego człowieka, który zgrzeszył i miał być pochowany na wzgórzu zwanym Golgotą (Miejscem Czaszki), pod miejscem ukrzyżowania Jezusa Chrystusa. Krew ukrzyżowanego Jezusa Chrystusa, która przedostała się przez szczelinę w skale na czaszkę Adama, zmyła grzech pierworodny¹³.

Ryc. 1. Krzyż prawosławny

Źródło: opracowanie własne na podstawie <https://bractvospasa.wordpress.com/2016/03/08/jak-sie-zegnac-o-znaku-krzyza-i-o-krzyzyku-na-piersi/> (data dostępu: 30.09.2017)

¹⁰ Informacje uzyskane podczas wywiadu dnia 11.06.2016 r. z prof. Tatianą Juriewą, wykładowcą Jarosławskiego Państwowego Pedagogicznego Uniwersytetu im. K.D. Uszyńskiego, Rosja.

¹¹ Półksiężyc uważany jest za symbol Bogurodzicy, gdyż podobnie jak księżyc nie świeci ona własnym światłem, lecz otrzymuje je od słońca, czyli Jezusa Chrystusa. Półksiężyc oznacza również figurę Kościoła Prawosławnego, który blaskiem pochodzącym od Jezusa Chrystusa oświeca swoich wiernych.

¹² Mokry, „Krzyż”, 3.

¹³ Informacje uzyskane podczas wywiadu dnia 11.06.2016 r. z prof. Tatianą Juriewą, wykładowcą Jarosławskiego Państwowego Pedagogicznego Uniwersytetu im. K.D. Uszyńskiego, Rosja.

Obecność na Podlasiu wielu prawosławnych krzyży w sferze *profanum* wprowadza do niej elementy *sacrum*¹⁴. Krzyże te są symbolem łączącym niebo z ziemią. Poprzez ukazanie punktu skrzyżowania świata duchowego z otaczającą człowieka rzeczywistością prawosławne krzyże symbolizują połączenie takich przeciwieństw, jak: życie i śmierć, światło i ciemność, słońce i księżyc, wschód i zachód, północ i południe, góra – dół, prawo – lewo, terażniejszość i przeszłość¹⁵. Wynoszą one też do krajobrazu Podlasia silny akcent kolorystyczny. Krzyżom cmentarnym, niektórym krzyżom przydrożnym i przydomowym miejscowa ludność nadaje barwę niebieską¹⁶, ponieważ wszelkie odcienie niebieskiego (od błękitu aż po granat) symbolizują niebo, życie niebiańskie, Królestwo Boże, jak również duchowość oraz mistycyzm¹⁷.

Rodzaje krzyży prawosławnych spotykanych na Podlasiu

Na Podlasiu, we wsiach zamieszkałych przez wyznawców prawosławia, występują następujące rodzaje krzyży: greckie równoramienne, czteroramienne łacińskie, sześcioramienne, ośmioramienne. Poprzeczki krzyży posiadają zazwyczaj zakończenie proste lub zaokrąglone. Niekiedy zakończone są one ornamentem potrójnego liścia koniczyny. Krzyże czteroramienne łacińskie, sześcioramienne i ośmioramiennne wznoszone są na cmentarzach, na granicach pól i łąk, na skrajach wisi lub w ich centrach, na rozstajach dróg, przy drodze, przy lesie, przy źródłkach. Natomiast równoramienny krzyż grecki występuje na *prosforach*¹⁸ lub pojawia się na szatach liturgicznych duchownych prawosławnych jako element ozdobny tkanin sakralnych.

Prawosławne krzyże wykonane są zazwyczaj z takich surowców, jak drewno, kamień, żelazo oraz beton. Dawniej krzyże wytwarzano przeważnie z drewna dębowego, rzadziej sosnowego, osikowego lub brzoźowego. Drewniane krzyże były przeważnie masywne i wysokie, sięgające nawet 10 metrów. Trwałość dębowych krzyży sprowadzała się do życia zaledwie jednego pokolenia. Długowieczność prawosławnych krzyży uzależniona była zarówno od jakości materiału (wsie usytuowane w Puszczy Bia-

¹⁴ Zob. szerzej: Mircea Eliade, *Sacrum i profanum. O istocie religijności*, tłum. Robert Reszke, (Warszawa: Wydawnictwo KR, 1999).

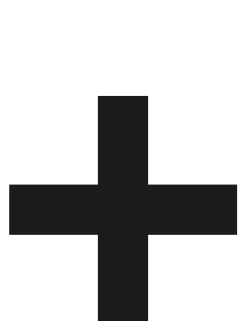
¹⁵ Mokry, „Krzyż”, 3. Por. także: Mariusz Antolak, Wiesław Szyszkowski, „Funkcjonowanie krzyża przydrożnego w krajobrazie kulturowym Polski”, W *Obiekty religijne w krajobrazie*, red. Sebastian Bernat, Małgorzata Flaga (Sosnowiec: Komisja Krajobrazu Kulturowego Polskiego Towarzystwa Geograficznego, 2013), 58-59. Zob. szerzej: Wilhelm Ziehr, *Krzyż – symbol i rzeczywistość*, tłum. Elżbieta Jeleń (Warszawa – Kraków: Wydawnictwo WAM, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998); Tomasz Czerwiński, *Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce* (Warszawa: Sport i Turystyka – Muza, 2012).

¹⁶ Przykładem zastosowania niebieskiej kolorystyki w podlaskim krajobrazie jest zabytkowy cmentarz prawosławny w Dubiczach Cerkiewnych. Znajdują się na nim charakterystyczne krzyże betonowe odlewane jako monolit w drewnianej formie, a następnie pomalowane na kolor niebieski.

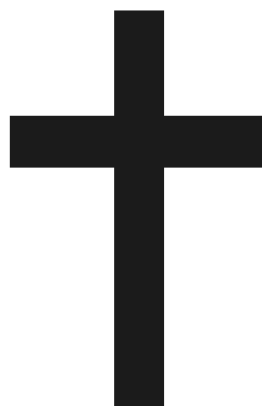
¹⁷ Irina Jazykova, *Świat ikony*, tłum. Henryk Paprocki (Warszawa: Wydawnictwo Księża Marianów, 1998), 35-36. Informacje uzyskane podczas wywiadu dnia 11.06.2016 r. z prof. Tatianą Juriewą.

¹⁸ *Prosfora* – pieczywo, które wytwarza się z mąki, wody, soli i zakwasu, używane w Kościele prawosławnym do sprawowania Eucharystii. Prosfora podczas Boskiej Liturgii przeistacza się w Ciało Chrystusa. Od prosfory wyznawcy prawosławia rozpoczynają wieczerzę w Wigilię Bożego Narodzenia.

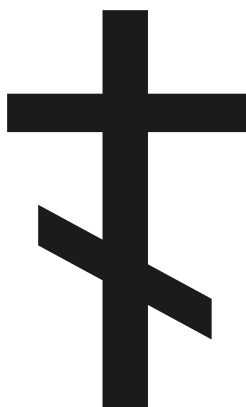
łowieskiej lub w bardzo bliskiej od niej odległości dysponowały lepszym materiałem), z którego był on wykonany, jak również, a może przede wszystkim, od zamożności ich fundatorów. Najtrwalsze dębowe krzyże stawiali wyłącznie najbogatsi we wsi gospodarze. Najubożsi białoruscy chłopci wznosili krzyże sosnowe.

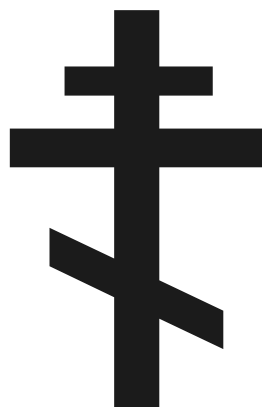
krzyż grecki równoramienny

krzyż łaciński czteroramienny

krzyż sześcioramienny

krzyż ośmioramienny

Ryc. 2. Rodzaje krzyży

Źródło: opracowanie własne

Do pierwszej wojny światowej na Podlasiu dość popularne były również krzyże kamienne, które później zostały wyparte przez tańsze i mniej trwałe krzyże betonowe, odlewane w drewnianej formie, o wysokości około 1,5-2 metrów i malowane na niebieski kolor. Najstarsze kamienne krzyże mają kształt obeliskowy, najmłodsze zaś zostały już poddane obróbce. Ociosane kamienne krzyże zazwyczaj są zwieńczone niedużym żelaznym, kutym krzyżem lub wykręconym z metalu, często usytuowanym na półksiężycu, o wysokości około 30-60 cm. Z kolei te o naturalnej formie obeliskowej mają namalowany krzyż na kamieniu. Świadectwem pobożności biało-

ruskiej społeczności wiejskiej z Podlasia, ale także wyjątkowymi dziełami sztuki ludowej, odznaczającymi się walorami dekoracyjnymi i bogactwem form, kompozycji oraz niesamowitym kunsztem artystycznym miejscowych wytwórców, są ręcznie kute żelazne krzyże dochodzące do wysokości około 2 metrów. Zachwycają zarówno te o formach najprostszych, wykonane z dwóch krzyżujących się pod kątem prostym pasów metalu, ze skromnymi elementami ozdobnymi przy zakończeniu ramion, jak również te o bogatej, ażurowej ornamentyce. Niestety pozostało ich już niewiele¹⁹.

Motywy stawiania prawosławnych krzyży na Podlasiu²⁰

Istnieje wiele odmian prawosławnych krzyży. Biorąc pod uwagę miejsce przeznaczenia czy różne intencje osób wnoszących krzyże prawosławne, wyróżnić można wśród nich np.: przydrożne, przydomowe, graniczne, stojące na rozstaju dróg, przy źródłkach, przy polach i łąkach, przy wejściu na cmentarz, na mogiłach, pokutne, dziękczynne, przebłagalne (karawaki, morowe, choleryczne)²¹. Wyróżnia się również krzyże ofiarne, opiekuńcze, pamiątkowe, pomorowe, wotywny, krzyże wzniesione na miejscach wypadku i inne²².

Na Podlasiu spotykamy najczęściej krzyże przydrożne, krzyże usytuowane na rozstaju dróg, krzyże związane z obrzędem pogrzebowym oraz *pominkami*, krzyże pomorowe i choleryczne.

Krzyż przydrożny zawsze był stawiany w obecności wszystkich mieszkańców wsi. Rytuał wnoszenia przydrożnego krzyża odbywał się zawsze w uroczystej atmosferze, stawiano go na skrzyżowaniu dróg oraz przy wjeździe i wyjeździe ze wsi, na jej granicy. Miał on chronić społeczność lokalną przed biedą, epidemią, pożarem, wojną oraz innymi negatywnymi wydarzeniami. Przydrożny krzyż posiadał spore rozmiary i zawsze był wykonany z drewna. Przez wieki jego wygląd nie uległ przeobrażeniu i do dziś przetrwał on w tej niezmiennej formie – jest to zazwyczaj krzyż cztero- lub sześcioramienny²³.

Krzyż usytuowany na rozstaju dróg miał odpędzać od mieszkańców wsi biesy i złe moce. Często grzebano przy nim ciała samobójców, gdyż wierzono, że miejsce to mo-

¹⁹ Informacje uzyskane podczas wywiadu dnia 22.07.2017 r. z Bazylem Wasilukiem, przedstawicielem białoruskiej mniejszości narodowej wyznania prawosławnego, zamieszkałym we wsi Czechy Orłańskie, w województwie podlaskim oraz podczas wywiadu dnia 23.07.2017 r. z Sergiuszem Rutą, przedstawicielem mniejszości narodowej białoruskiej wyznania prawosławnego, zamieszkałym we wsi Grabowiec, w województwie podlaskim. Zob. szerzej Міхась Раманюк, *Беларскія народныя крыжы. Манасграфія* (Вільня: Наша Ніва, 2000), 59-71, 117-131.

²⁰ Informacje dotyczące motywów stawiania prawosławnych krzyży na Podlasiu przez Białorusinów zamieszkujących ten region uzyskane podczas wywiadu dnia 21.07.2017 r. z Niną Siegień, przedstawicielką mniejszości narodowej białoruskiej wyznania prawosławnego, zamieszkałą w Hajnówce, w województwie podlaskim oraz podczas wywiadu dnia 23.07.2017 r. z Sergiuszem Rutą i Niną Iwaniuk, a także podczas wywiadu dnia 22.07.2017 r. z Mikołajem Samosiukiem i Bazylem Wasilukiem, przedstawicielami mniejszości narodowej białoruskiej wyznania prawosławnego, zamieszkałymi we wsi Czechy Orłańskie, w województwie podlaskim.

²¹ Zob. szerzej: Czerwiński, *Kapliczki i krzyże*, 284-291.

²² Zob. szerzej: Раманюк, *Беларскія народныя крыжы*, 150-201.

²³ Ibidem, 163.

że złagodzić grzech tego nieszczęśliwego człowieka. Pod tym krzyżem odpoczywali zazwyczaj zmęczeni podróżą wędrowcy, którzy w ciszy oraz w spokoju odmawiali modlitwę. Krzyż stawiany na rozstaju dróg zawsze wykonany był z drewna²⁴.

Krzyże związane z obrzędem pogrzebowym i *pominkami* to krzyże stawiane przy wejściu na cmentarz, na dziedzińcach cerkiewnych, na mogiłach rodzinnych (jednej osoby, małżeństwa lub kilku najbliższych członków rodziny) lub zbiorowych. Krzyż usytuowany przy wejściu na cmentarz zawsze był wysoki i wznoszono go w intencji wszystkich zmarłych. Krzyż znajdujący się na mogile rodzinnej fundowała bliższa bądź dalsza rodzina zmarłego czy zmarłych i przeważanie wznoszono go na *pominki* lub na wiosnę. Natomiast krzyż zbiorowy wyznaczał miejsce pochówku lub symboliczne groby osób zamordowanych, osób zaginionych podczas wojny bądź żołnierzy biorących udział w wojnie. Krzyż postawiony na dziedzińcu cerkwi upamiętniał zazwyczaj jakąś tragedię, która dotknęła lokalną społeczność (np. epidemię, pożar) lub jakieś ważne wydarzenie z historii parafii. Monumentalne kamienne krzyże stawiano najczęściej na grobach prawosławnych duchownych, wiejskich nauczycieli, możnych gospodarzy, mieszczan ze wsi mieszczańskich lub drobnych właścicieli ziemskich pochodzenia szlacheckiego. Z kolei na grobach uboższych mieszkańców wsi stawiano krzyże drewniane (w późniejszym okresie również betonowe o średnich rozmiarach). Każdy rodzaj krzyża znajdujący się na cmentarzu opatrzony był informacją o osobie zmarłej, wypisaną cyrylicą w języku cerkiewnosłowiańskim lub rosyjskim²⁵.

Na Podlasiu wznoszono także krzyże pomorowe. Krzyże te stawiano na skraju wiejskiej zabudowy, w jej obrębie, na granicy pól i łąk lub przy drodze. Wznoszono je w intencji zdrowia ludzi, bądź ich dobytku, lecz przede wszystkim miały one chronić przed pomorami zwierząt hodowlanych (problem ten zażegnano na Podlasiu dopiero w drugiej połowie XX wieku). Krzyże pomorowe najczęściej wykonane były z drewna i miały ogromne rozmiary (nawet 10 metrów), gdyż powszechnie sądzono, że im wyższy krzyż, tym większa ofiara. Wierzono również, że skuteczność ofiary gwarantuje jedynie grupowa i szybka praca ogółu mieszkańców wsi przy wznoszeniu krzyża pomorowego, stąd starano się go wykonać wspólnie podczas jednej nocy i wkopać w ziemię przed wschodem słońca²⁶.

Na Podlasiu powszechne było również stawianie krzyży cholerycznych, które upamiętniały epidemie dżumy oraz cholery nawiedzające ten region od XVI do XIX wieku i zbierające śmiertelne żniwo zwłaszcza wśród najmłodszych mieszkańców wsi. Krzyże choleryczne o charakterystycznym kształcie (z dwiema poprzeczkami) wznoszono na początku wsi. Miały one chronić społeczność lokalną przed tymi niebezpiecznymi chorobami²⁷.

Krzyży nigdy nie wznoszono więc przypadkowo. Najczęściej ludźmi kierowały motywy wotywnie (dziękczynne), wierzeniowo-demonologiczne, wierzeniowo-magi-

²⁴ Ibidem, 171-175.

²⁵ Informacje uzyskane podczas wywiadu dnia 23.07.2017 r. z Sergiuszem Rutą i Niną Iwaniuk, a także podczas wywiadu dnia 22.07.2017 r. z Bazylem Wasilukiem.

²⁶ Informacje uzyskane podczas wywiadu dnia 23.07.2017 r. z Sergiuszem Rutą, a także podczas wywiadu dnia 22.07.2017 r. z Bazylem Wasilukiem.

²⁷ Informacje uzyskane podczas wywiadu dnia 22.07.2017 r. z Bazylem Wasilukiem.

czne, ekspiacyjne lub typowo religijne²⁸. Krzyże stawiano po to, aby upamiętnić ważne wydarzenie z życia mieszkańców wsi lub wyróżnić określone miejsce. Były więc one wznoszone w podzięce za obfite plony, za otrzymane łaski, za uratowanie społeczności lokalnej od klęski żywiołowej (najczęściej od pożaru²⁹, powodzi i suszy) lub epidemii (najczęściej od dżumy i cholery³⁰), za uzdrowienie z choroby, za ocalenie życia. Stawiano je także w celu upamiętnienia miejsca pochówku ofiar epidemii lub wojen oraz nagłej śmierci członka społeczności lokalnej. Wznoszono je również jako pokutę za grzechy i popełnione zbrodnie.

Krzyże często były usytuowane w istotnych dla społeczności lokalnej miejscach takich, jak cerkiew lub centrum wsi, wyznaczając w ten sposób jej punkt centralny. Krzyże powstawały też na obrzeżach wsi, wyznaczając jej granicę lub na rozstajach dróg, aby pożegnać podróżnych. Postawienie krzyży na skrzyżowaniu dróg oraz przy wjeździe i wyjeździe ze wsi, czyli na granicy pomiędzy przestrzenią zadomowioną a przestrzenią natury, miało także chronić miejscową ludność przed zarazą, biedą, złymi mocami i demonami. Natomiast krzyże ulokowane przy domach miały zapobiegać nieszczęściom dotyczącym domowników (np. śmierć, choroba). Krzyże umieszczone przy ścieżkach prowadzących do lasu, na cmentarz lub na skraju pól i łąk były pewnego rodzaju drogowskazem zarówno użytkowym, jak i duchowym, drogowskazem „do ludzi i do Boga”³¹.

Miejsce krzyża w życiu prawosławnych Białorusinów zamieszkujących region wschodniej Polski³²

Prawosławny krzyż to obiekt kultu i nieodzowny element życia dawnych i współczesnych Białorusinów wyznania prawosławnego mieszkających na Podlasiu. Poprzez krzyż białoruski lud wyrażał swoje emocje, pragnienia, nadzieje oraz okazywał wdzięczność Bogu za okazaną łaskę, pomoc i ochronę. W czasie epidemii, klęsk żywiołowych czy wojen to właśnie opiece krzyża Białorusini powierzali losy całych wsi oraz najbliższych członków rodziny. W dawnych czasach pod krzyżem stojącym na obrzeżach wsi grzebano nieochrzczone dzieci³³. W święta prawosławne we wsiach, w których nie było cerkwi, przy krzyżu zbierała się cała społeczność lokalna na wspólną modlitwę czy na nabożeństwo intencyjne w czasie obchodów pól. Przy

²⁸ Antolak, Szyszkowski, „Funkcjonowanie krzyża”, 61-62.

²⁹ W wsi Czechy Orlańskie dnia 31.07.2010 roku postawiono krzyż w podzięce za uratowanie mieszkańców od pożaru, który miał miejsce dnia 11.06.2000 roku.

³⁰ W XVI-XVIII wieku tereny Podlasia zamieszkiwane przez prawosławnych Białorusinów nawiązywały epidemie dżumy, zaś w XIX wieku cholery. Upamiętniają to zachowane do dzisiaj krzyże choleryczne, krzyże morowe (karawaki) we wsi Czechy Orlańskie, Dubicze Osoczne i Siemiwołoki.

³¹ Stanisław Achremczyk, *Między Wisłą a Niemnem: szkice historyczne* (Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 2008), 52.

³² Informacje dotyczące motywów stawiania prawosławnych krzyży na Podlasiu przez Białorusinów zamieszkujących ten region uzyskane podczas wywiadu dnia 21.07.2017 r. z Niną Siegień oraz podczas wywiadu dnia 23.07.2017 r. z Sergiuszem Rutą i Niną Iwaniuk, a także podczas wywiadu dnia 22.07.2017 r. z Mikołajem Samosiukiem i Bazylem Wasilukiem.

³³ Раманюк, *Беларскія народныя крыжы*, 37-39.

krzyżu w święta wielkanocne odbywało i nadal odbywa się święcenie potraw wielkanocnych.

Dawniej i dziś w niektórych wsiach przy krzyżu znajdującym się na ich krańcach zatrzymuje się kondukt pogrzebowy w celu otwarcia trumny, aby zmarły po raz ostatni mógł popatrzeć na otoczenie i ludzi, pożegnać się ze swoją wsią, światem, życiodajnym słońcem oraz najbliższymi i aby odprawić za niego ostatnią *litie*³⁴. Do miejsca usytuowania krzyża zmarłego odprowadzają wszyscy mieszkańcy wsi, którzy następnie wracają do swoich domów. Gdy kondukt znów rusza na cmentarz, przy zmarłym pozostają jedynie członkowie najbliższej rodziny³⁵.

Krzyż był i nadal jest również dumą prawosławnych Białorusinów i świadczy o ich religijności. Wokół krzyża nigdy nie przechodzą oni obojętnie. W dowód ogromnego szacunku kobiety żegnają się, mężczyźni zaś zdejmują przy nim nakrycia głowy i czynią znak krzyża. Inną formą oddawania czci prawosławnemu krzyżowi jest ozdabianie go w święta religijne obrzędowymi ręcznikami³⁶, fartuszkami (tego typu przybranie stosuje się dziś jedynie na Białorusi), szarfami, wstążkami oraz kwiatami. Dawniej dekorowano najczęściej krzyże intencyjne, wotywnie, rzadziej krzyże cmentarne. Obecnie przystraja się głównie krzyże usytuowane na cmentarzach. Szacunek Białorusinów zamieszkujących region wschodniej Polski do prawosławnego krzyża przejawia się również w ich trosce o stare, zbutwiałe przydrożne krzyże. Białorusini starannie przywiązują je do rosnących nieopodal drzew, aby w ten sposób „przedłużyć ich życie”. Często obok wiekowego, niskiego krzyża stawiają oni nowy, wysoki krzyż. Zgodnie z tutejszą tradycją, gdy przegniła podziemna część drewnianego krzyża, odcina się ją i ponownie wkopuje się krzyż, ale dokonuje się tego wyłącznie raz w roku – dzień po prawosławnych zaduszkach. Czynność tę powtarzano do momentu, aż krzyż stawał się całkowicie mały. W niektórych podlaskich wsiach możemy natknąć się na przestrzeń, na której obok siebie usytuowanych jest kilka krzyży wykonanych z tych samych lub różnych surowców, o różnych wysokościach i w różnym wieku (np. we wsiach: Borek, Dubicze Cerkiewne, Dubicze Osoczne, Grabowiec, Istok, Jagodniki, Kamień, Koryciski, Mikłasze, Pasieczniki Duże, Pogorzelce, Soce, Sokołdy, Stare Berezowo, Suszcza, Teremiski). Takie skupiska dwóch, trzech lub większej liczby krzyży na małym skrawku wydzielonego obszaru świadczy o silnym przywiązaniu Białorusinów do uświęconego tradycją miejsca.

Podsumowanie

W dzisiejszych czasach, pomimo postępu cywilizacyjnego i kulturowego ludzkości, symbolika i miejsce prawosławnego krzyża w podlaskim krajobrazie oraz w świadomości Białorusinów mieszkających na tym obszarze są nadal istotne. Kolejne po-

³⁴ *Litia (litija)* – nabożeństwo za duszę osoby zmarłej, podczas którego ksiądz prawosławny prosi o spokój dla jej duszy w Królestwie niebieskim.

³⁵ Раманюк, *Беларскія народныя крыжы*, 169.

³⁶ Dawniej na prawosławne krzyże zawieszano obrzędowe ręczniki wyłącznie o kolorystyce czerwono-czarnej, natomiast dziś dekoracje te są już wielobarwne. Ręczniki zdobiące krzyże są zazwyczaj krótsze i węższe od tych, którymi ozdabia się ikony, Раманюк, *Беларскія народныя крыжы*, 105-115.

kolenia prawosławnych Białorusinów szanują uświęcone wielowiekową tradycją miejsca, w których usytuowane są krzyże. Cmentarne krzyże są stałym elementem architektonicznym prawosławnych miejsc wiecznego spoczynku, choć zmianie ulegają surowce, z których są wykonywane (drewno, polne kamienie i żelazo zastępowane jest betonem i kamieniami naturalnymi, takimi jak granit, marmur czy piaskowiec, a także ich sztucznymi odpowiednikami, czyli tzw. konglomeratami) oraz napisy nagrobne (coraz częściej cyrylicę zastępuje łacinka). Z krajobrazu Podlasia znikają natomiast drewniane krzyże intencyjne i pomorowe, które zatraciły swoje proporcje w wyniku gnicia i wielokrotnego wkopywania pozostałej, niespróchniałej części w ziemię. Są one usuwane, a na ich miejscu stawia się nowe. Stare, przydrożne, drewniane krzyże, choć jest ich coraz mniej, wciąż tworzą niebywały nastrój pobożności, a także tajemniczości, mistycyzmu, wciąż spełniają też podobną rolę jak przed wiekami, czyli wskazują Białorusinom zamieszkującym region wschodniej Polski „punkt wyjścia i punkt dojścia” ich duchowości. Prawosławne krzyże są również świadectwem wiary i kultury religijnej mieszkańców Podlasia. Przyczyniają się one do zachowania i wzmocnienia poczucia tożsamości etnicznej oraz religijnej prawosławnych Białorusinów. Prawosławne krzyże stanowią ponadto pewnego rodzaju narzędzie wychowawcze, które jest szczególnie cenne w dzisiejszych czasach, ze względu na specyfikę życia współczesnego człowieka – pozbawionego poczucia bezpieczeństwa, rozproszonego duchowo, dążącego do osiągania jedynie celów materialnych, praktycznych, rezygnującego z celów wyższych, mającego problem z poczuciem własnej tożsamości oraz społecznym zakorzenieniem. W takiej sytuacji, obecność w bliskiej przestrzeni krzyża, obcowanie, „spotkanie z przydrożnym krzyżem” pozwala człowiekowi choć na chwilę oderwać się od codziennych trosk i zmartwień, pozwala na zastanowienie się nad sensem życia oraz sprzyja rekonstrukcji zachwianego poczucia tożsamości etnicznej. Jeżeli z otoczenia Białorusinów z Podlasia znikną ci „strażnicy przeszłości”, „niemi świadkowie historii” tej społeczności, wtedy bezpowrotnie stracą oni jedno z niezwykle istotnych narzędzi wychowawczych przyszłych pokoleń. Na Podlasiu funkcjonuje następujące powiedzenie: „kiedy umierają krzyże, umierają też ludzie”³⁷. Chrońmy więc ten symbol kultury materialnej oraz duchowej Białorusinów z Podlasia.

Bibliografia

- Achremczyk, Stanisław. *Między Wisłą a Niemnem: szkice historyczne*. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 2008.
- Antolak, Mariusz; Szyszkowski, Wiesław. „Funkcjonowanie krzyża przydrożnego w krajobrazie kulturowym Polski”. W *Obiekty religijne w krajobrazie*, red. Sebastian Bernat, Małgorzata Flaga, 57-66. Sosnowiec: Komisja Krajobrazu Kulturowego Polskiego Towarzystwa Geograficznego, 2013.
- Bołtryk, Michał. „Krzyże ojca Gabriela”, *Przegląd Prawosławny* 8(218) (2003), Data dostępu: 20.12.2017. http://przegladprawoslawny.pl/articles.php?id_n=449&id=8.

³⁷ Michał Bołtryk, „Krzyże ojca Gabriela”, *Przegląd Prawosławny* 8(218) (2003), data dostępu: 20.12.2017, http://przegladprawoslawny.pl/articles.php?id_n=449&id=8.

- Czerwiński, Tomasz. *Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce*, Warszawa: Sport i Turystyka – Muza, 2012.
- Eliade, Mircea. *Obrazy i symbole: szkice o symbolice magiczno-religijnej*. Tłum. Magda Rodak, Paweł Rodak. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia, 2009.
- Eliade, Mircea. *Sacrum i profanum. O istocie religijności*. Tłum. Robert Reszke, Warszawa: Wydawnictwo KR, 1999.
- Fitych, Tadeusz. „Mała architektura sakralna w Europie Środkowej. Specyfika, terminologia, interpretacja, przesłanie”. W *Cierpliwość i miłość. Księga dla uczczenia kardynała Henryka Gulbinowicza*, red. Edward Janiak, Waldemar Irek, 245-251. Wrocław: Papieski Wydział Teologiczny, 2010.
- Forstner, Dorothea. *Świat symboliki chrześcijańskiej*. Tłum. Wanda Zakrzewska, Paweł Pachciarek, Ryszard Turzyński, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1990.
- Jazykowa, Irina. *Świat ikony*. Tłum. Henryk Paprocki, Warszawa: Wydawnictwo Księży Marianów, 1998.
- Mokry, Włodzimierz. „Krzyż – zwycięskie drzewo życia”, *Horyzonty Krakowskie* 7-8 (1998): 3-17.
- Prawosławne nabożeństwa, sakramenty i obyczaje*. Białystok: Wydawnictwo Orthdruk, 1990).
- Раманюк, Міхась. *Беларскія народныя крыжы. Манаграфія*, Вільня: Наша Ніва, 2000.
- Ziehr, Wilhelm. *Krzyż – symbol i rzeczywistość*. Tłum. Elżbieta Jeleń, Warszawa – Kraków: Wydawnictwo WAM i Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998.

Summary

SIGN TO PEOPLE AND TO GOD – THE ORTHODOX CROSS AS A SYMBOL OF THE MATERIAL AND SPIRITUAL CULTURE OF BELARUSIANS FROM PODLASIE

Presented paper shows symbols, types and places related with orthodox crosses of Belarusians living in the eastern region of Poland. Cross is the object of worship and the immortal element of Belarusian life of Orthodox religion living in Podlasie region. The following types of crosses are distinguished: four-armed Latin, six-armed, eight-armed, Greek. Crosses, depending on their location and destination, are divided: cemetery, roadside, at crossroads, spring, near fields, meadows and home ones. Crosses are made of raw materials like stone, wood and iron.

Key words: *cross, Orthodoxy, symbols, spirituality, heritage, Belarusians*